

RUMELİ İslâm Araştırmaları Dergisi
Journal of Islamic Studies مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية

ISSN: 2564-7903

Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi, Yıl | Year: 5 – Sayı | Issue: 10 – 2022 Ekim | 2022 October: 1-17.

KOSOVA'DA YAŞAYAN MÜSLÜMANLARIN DİNİ EĞİLİMLERİ
Religious Tendency of Muslims Living in Kosovo

Feim GASHİ

Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi
Kırklareli, Türkiye
Assistant Prof., Kırklareli University

feimgashi@klu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-2059-4649

DOI: 10.53336/rumeli.1160310

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 10 Ağustos 2022 / 10 August 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 30 Eylül 2022 / 30 September 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Ekim 2022 / 31 October 2022

Yayın Sezonu / Publishing Date Season: Ekim / October

Atıf / Citation: Gashi, Feim. “Kosova’da Yaşayan Müslümanların Dini Eğilimleri”. Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi 10 (Ekim 2022): 1-17.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <https://rumeli.trakya.edu.tr/> | <https://dergipark.org.tr/rumeli>

mail to: rumelislam@trakya.edu.tr

Copyright © Published by Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Canakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Theology, Canakkale, 17020 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Kosova'da Yaşayan Müslümanların Dini Eğilimleri

Öz:

Balkan coğrafyasında Müslüman nüfusun en yoğun yaşadığı ülke Kosova Cumhuriyeti'dir. Farklı etnik ve dini inançlara sahip insanlar yaşıyor olsa da genelde Müslüman Arnavutlar yoğunluktadır. Ülkede Osmanlı döneminden sonra çok farklı sıkıntılar yaşanmış olmasına rağmen toplumun hem etnik açıdan hem de dini inanç açısından güçlü bir yapıda olduğu söylenebilir. Zira bu konuda resmi bir çalışma olmasa da sivil toplum kuruluşları veya anket merkezlerinin çalışmalarında Kosova halkının %95'inin Müslüman olduğu görülmüştür. Biz de bu çalışma ile ülkede yaşayan Müslümanların dini eğilimlerini tespit etmeye çalıştık. Bunun yanı sıra cinsiyet, medeni durum, yaşanan yer, gelir durumu ve dindarlık arasındaki ilişkiyi tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışma, tarama yöntemine uygun, anket tekniğinin kullanıldığı bir saha araştırması niteliğindedir. Örneklem, Kosova'da yaşayan Müslüman bireylerden (N=319) oluşmaktadır. Elde edilen bulgulara göre cinsiyet ile *dini inanç*; yaşanan yer ile *dini ibadet, bilgi, dini davranış ve ahlak*; gelir durumu ve dindarlık ile tüm boyutlar arasında anlamlı bir fark olduğu görülmüştür. Medeni durum açısından bakıldığında ise anlamlı bir fark tespit edilememiştir.

Anahtar Sözcükler: Din, Müslüman, Kosova, eğilim, inanç, ibadet.

Religious Tendency of Muslims Living in Kosovo

Abstract:

The Republic of Kosovo is the country with the highest Muslim population in the Balkan Peninsula. Although there are people with different ethnic and religious beliefs living in Kosovo, Muslim Albanians are in the majority. Even though the country experienced many different problems after the Ottoman period, it seems that in terms of both ethnic and religious beliefs the society is still in a strong standing. Because, even there is no official study on this subject, some studies carried out by non-governmental organizations and survey centers conclude that 95% of the population of Kosovo are Muslim. This study will determine the religious tendencies of Kosovo Muslims. In addition, I will determine the relationship between religiosity and gender, marital status, place of residence, and income. The study is a field research in which I used the survey technique following the scanning method. The sample consists of Muslim individuals (N=319) living in Kosovo. According to the findings, the study observed that there was a significant difference between gender and religious belief, the living space and religious worship, knowledge and religious behavior and morality, income status and religiosity, and between all dimensions. However, I didn't find a significant difference in terms of marital status.

Keywords: Religion, Muslim, Kosovo, tendency, belief, worship.

Giriş

Din eski dönemlerde olduğu gibi günümüzde de etkisini güçlü bir şekilde sürdürmeye devam etmektedir. Ancak dini inançların toplum, birey ve dönemlere göre etkisinin artması ve azalması da söz konusudur. Zira eski dönemlerde din-toplum ilişkileri hem daha resmi hem de daha yoğun iken günümüzde bu ilişkilerin hem daha zayıf hem de daha gayri resmi durumda olduğunu söylemek mümkündür. Batıda aydınlanma dönemi ile başlayan bu süreç zaman içerisinde dünyanın diğer bölgelerinde de yayılmıştır. Başka bir ifadeyle din,

aydınlanma dönemi ile Batı coğrafyasında kilise duvarları içerisine hapsedilmiştir. Bunun neticesinde dinin bireyler ve toplum nezdindeki etkisi azalmıştır. Ancak her ne kadar etkisi azalmış da olsa tamamen yok olmamıştır. Batı toplumlarında din etkisinin azalmasına bilim ve modernleşme neden olurken komünizm rejimin hüküm sürdüğü toplumlarda bilim ve modernleşmenin yanı sıra rejimin baskıları da etkili olmuştur. Araştırmamızın konusu olan Kosova'nın Yugoslavya'nın özerk bölgesi olduğu dönemlerde Komünizm rejimi ile yönetilmiş olduğu bilinmektedir. Bu yönetim sistemi ise 1990'lı yıllara kadar devam etmiştir. O dönemde yaşayan, eğitim gören, o dönemde eğitim almış ve bugünkü gençlerin eğitimcileri/öğretmenleri olan insanların komünizm rejiminin dine olan yaklaşımından az da olsa etkilendiklerini ve yeni nesilleri etkilediklerini söyleyebiliriz. Ayrıca son iki yıldır dünyayı etkisi altına almış olan Covid-19 ve üçüncü dünya savaşının gerçekleşme ihtimalinin de insanların dine karşı olan tutumlarını etkilediği söylenebilir. Yanı sıra Covid-19 ile ilgili yapılmış bazı çalışmalarda, dini inançların Covid-19'un yaratmış olduğu anksiyete, kaygı ve korkunun azalmasına etkisi olduğu görülmüştür.¹ Araştırmanın sonuçlarını tüm bu bilgiler ve gerçekler eşliğinde değerlendirmek gerektiği kanaatindeyiz.

Kosova'da yaşayan Müslümanların dini eğilimlerini daha doğru tespit etmek adına bu bölgedeki İslam inancına değinmek doğru olacaktır. Kosova'da yaşayan insanların dini inançlarıyla ilgili en eski çalışmalardan biri 1891 yılında yapılmıştır. Buna göre Kosova'da bu dönemde yaşayan halkın %52.98'si Müslüman Arnavut, %2.86'sı Katolik Arnavut, %6.77'si Müslüman Türk, %20.62'si Ortodoks Makedon, %15.10'u Ortodoks Sırp ve geride kalan diğer insanların ateist ve başka inançlara sahip oldukları tespit edilmiştir.² Ancak bugün bu tablo büyük oranda değişmiştir. Zira günümüzde Kosova'da en yaygın dini inanç İslam dinidir. Bu konuda resmi bir çalışma olmasa da sivil kuruluşları veya anket merkezlerinin araştırmalarında Kosova'da yaşayan halkın %95'i Müslümanlardan oluşurken, geri kalan kısmının da başka inançlara mensup olduğu belirtilmektedir.³

Edinen bilgilere göre Kosova'da yaşayan Arnavutlar, ilk olarak Politeist inanca sahiptiler. Daha sonra ki dönemlerde politeizmin yerini Hıristiyanlık inancı almıştır. 313 yılına gelindiğinde resmi ve hâkim din olarak Hıristiyanlık yerini almıştır.⁴ Kosova halkının Müslümanlarla ilk münasebetlerinin ise 8.y.y'da ticari, diplomatik, ilmi, askeri alanda başlamış olduğu ifade edilmektedir.⁵ Ancak bazı kaynaklara göre İslam dini bu coğrafyada ilk olarak 11. yüzyılda görülmüştür. 13. yüzyıla gelindiğinde İslam dininin toplum içinde daha belirgin bir şekilde görüldüğü ifade edilmektedir.⁶ Osmanlı İmparatorluğunun bu bölgede 500 yıldan fazla hüküm sürmüş olması bölge halkının İslamlaşmasında büyük katkı sağlamıştır.⁷

¹ Feim Gashi, "Koronavirüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkisi", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1 (Haziran 2020), 89-112; Feim Gashi, "Kosova Toplumunda Covid 19 Korkusu Anksiyete ve Bireysel Dindarlık Üzerine Bir Araştırma", *Trabzon İlahiyat Dergisi*, 7/2 (Güz 2020), 227-262; Nurdan Yağlı, "Salgın Döneminde Yas ve Din İlişkisi Üzerine Psikososyal Bir Değerlendirme", *Turkish Studies*, 15/6 (Ekim 2020), 925-947; Zeynep Sağır, "Kültürleşme, Dini Başa Çıkma ve Yaşam Memnuniyeti: Türkiye'de Yaşayan Yabancı Öğrenciler Üzerine Nicel Bir Araştırma", *Kilitbahir*, 17, (Eylül 2020), 5-37.

² Kristaq Prifti, "Popullsija Muslimane Shqiptare ne Ballkan ne Fund te Shekullit XIX Dhe ne Fillim te Shekullit XX", *Feja Kultura Dhe Tradita Islame Nder Shqiptaret Uluslararası Seminer* (Prishtine: 1992), 154.

³ Murat Yılmaz, "İslam Coğrafyası Bağımsızlığın Eşliğinde bir Ülke Kosova", <http://www.dusuncegundem.com>, (05 Mayıs 2008).

⁴ "Albanians", *The Illustrated Encyclopedia Of Mankind*, ed. Richard Carlisle, 2nd edition (Pennsylvania: Marshall Cavendish Corp, 1990), 1/46.

⁵ Nexhat İbrahimi, "İslami Eshtë Fe Autoktone në Trojet Shqiptare", <http://burimi.org>, (02 Mart 2012).

⁶ Jahja Drançolli, "Perhapja e İslamit ne Kosove", *Edukata Islame*, XXXV/76, (Prishtin: Koha Yayınları, 2005), 268.

⁷ Nexhat İbrahimi, *İslami dhe Muslimanet ne Tokat Shqiptare dhe ne Ballkanin Mesjetar* (Prishtin: Logos Yayınevi, 2006), 6.

II. Dünya Savaşının son bulmasıyla birlikte bölgede dini inanç açısından ciddi kısıtlamalar yaşanmıştır. 1946 yılında İslam şeriat mahkemeleri iptal edilmiş, 1950 yılında başörtü ile kadınların yüzlerini kapatması yasaklanmıştır. Bunun yanı sıra, çocukların temel din bilgisi aldıkları ilkokullar kapatılmış ve camilerde öğrenim görülmesi yasaklanmıştır. Buna uymayan kişilere ise çeşitli yaptırımlar uygulanmıştır. 1945 yılında Yugoslavya devletinin kurulmasından sonra, bu topraklarda medreselerin tamamının kapatılmasına karar verilmiş ve bu karar uygulanmıştır. Yugoslavya devleti ayrıca İslam Birliğine ait tüm vakıflara el koymuştur. Bu sert uygulamalardan sonra toplum için gerekli olan dini hayatın finansmanı zekât, hac organizasyonu, kurban ve sadakatül-fitr gibi farklı kaynaklardan sağlanmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra cami cemaati için yıllık üyelik ödemeleri alınmıştır. Bu uygulama günümüzde de hâlâ uygulanmaktadır. Ayrıca Yugoslavya döneminde diğer gönüllü maddi yardımlar ile İslam Birliği ayakta durmaya çalışmıştır.⁸ Toplum üzerinde uygulanan baskılardan biri de Marksizm dersinin okullarda verilmeye başlanmasıdır. Bu derslerin verilme amacı ise gençlerin dini inançlardan uzak kalmalarını sağlamaktır. Yine gençler üzerinde oynanan oyunlardan biri de öğrencilerin zorla oruçlarını bozmalarıdır ve bunun için devlet tarafından öğretmenlere baskı uygulanmıştır. Dönem dönem din görevlileri üzerinde de farklı işkenceler yapıldığı bilinmektedir.⁹

17 Şubat 2008 tarihinde Kosova Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan etmiştir, devletin din konusunda anayasal durumu şöyledir: Kosova Cumhuriyeti Anayasası'nın 8 maddesine göre, Kosova Cumhuriyeti Devleti laik bir devlettir. Din ve vicdan konularında tarafsızlığı esasa almaktadır. Ayrıca inanç, vicdan ve din özgürlüğü konusunda 38. maddenin 1, 2, 3 ve 4'cü fıkrasında¹⁰ tüm haklar vurgulanmıştır. Ancak buna rağmen Kosova'da yaşayan Müslümanlar din ve vicdan özgürlüğü konusunda bu hakların çoğundan mahrum edilmiş durumdadır. Zira günümüzde Kosova'da din ve inanç özgürlüğü, başörtüsü, din eğitimi gibi konular gündemi meşgul eden en önemli konuların başında yer almaktadır. Özellikle başörtüsü, din eğitimi, dini yayınlar ve dini mabetler gibi konular başta gelmektedir. Bu konular, ülkede faaliyet gösteren ulusal ve uluslararası tv ve radyo programlarının yanı sıra internet ve sosyal medya ortamında da en çok tartışılan konular olarak görülmektedir.¹¹ Başörtü, din eğitimi vb. sorunların hâlâ devam ediyor olması inananları ciddi anlamda üzmetmektedir. Başka bir ifadeyle, %95'i Müslüman olan bir toplumda/ülkede bu tür sorunların devam etmesi insanlar tarafından beklenmeyen ve istenmeyen bir durum olduğu söylenebilir.

Kosova'da yaşayan Müslümanlar hakkına verilen bu kısa bilgiden sonra şimdi de çalışmamızın önemli kavramlarından olan din, eğilim ve dini eğilimini açıklamaya çalışacağız. Din kavramına farklı bilim dallarından yaklaşımlar ve anlamlar yüklenmekte olduğu söylenebilir. Bu nedenledir ki herkesi kapsayacak şekilde bir din tanımlaması yapılamamıştır. Din psikolojisindeki din tanımı, insanların içinde buldukları his ya da duyguları din olarak kabul etmesinin temel ölçütü olarak görmektedir. Bu yaşanan duygular ve hisler, kişilerin tatminlik yaşamaları için daha büyük ve daha güçlü olana başvurmalarına sebep olur.¹² Din psikolojisi alanında yapılan bazı tanımlamalar ise şöyledir:

Din psikoloji alanında önemli bir kişi olan Vergote din ile ilgili şöyle bir tanım yapmıştır: "Tabiatüstü bir varlık (ya da varlıklar) ile ilişkili olan birtakım işaretlerin, davranışların,

⁸ Muhammet Aruçi, "Eski Yugoslavya II", *Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar* (İstanbul; Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1998), 189.

⁹ Ali Pajaziti, *Rinija Univeristare Dhe Religjioni* (Shkup: Logos Yayınları, 2003), 43.

¹⁰ Kosova Anayasası: Madde 38 [İnanç, Vicdan ve Din Özgürlüğü]: http://www.kushtetutakosoves.info/repository/docs/Kosova_Cumhuriyeti.Anayasasi.pdf

¹¹ Diskutime, "<http://diskutime.com>" (11 Ocak 2008)

¹² James L. Cox, *Kutsalı İfade Etmek*, çev. Fuat Aydın (İstanbul: İz Yay, 2004), 22.

duyguların ve dilin bütünüdür.”¹³ James’in din tanımı yaparken özellikle fert yönünü vurguladığı görülmektedir. O, dini “Bireylerin kendi yalnızlıkları içerisinde, kendilerini, kutsal olarak düşündükleri şeye göre idrak ettikleri durumdaki duygu, davranış ve deneyimleridir.”¹⁴ diye tanımlar. Allport, ferdin gerçekle ve onun yaratıcısıyla temasa geçme ve uyuma katılma teşebbüsüdür.¹⁵

Psikanalizin kurucusu olan Freud din kavramı ile ilgili farklı dönemlerde farklı değerlendirmeler yapmıştır. Ona göre dini bazen bir saplantı, nevroz ile açıklarken¹⁶ bazen ise eski dönemlerde yaşayan ilkel kabilelerin tecrübelerinde bulmaktayız.¹⁷ Ayrıca Freud Tanrı inancının temelini çocukla babası arasında yaşanan psikolojik ilişkide aramıştır.¹⁸ Jung da Freud gibi din konusunda farklı dönemlerde birbirinden farklı açıklama ve değerlendirmelerde bulunmuştur. Jung’a göre din, bireyin Tanrı ile ilişkisini sağlar, bireyi kurtuluşa ve özgürlüğe ulaştırır. Yine ona göre insanlardaki şuuraltının dini bir karaktere sahip olduğu ifade etmiştir.¹⁹ Görüldüğü gibi yapılan bu tanımlamalarda dinin genellikle bireysel açıdan ele alındığı ve ona uygun tanımlamalar yapıldığını görmekteyiz.

Eğilim, Türk Dil Kurumuna göre bir şeyi sevmeye, istemeye veya yapmaya içten yönelme, meyil, temayül²⁰ anlamına gelmektedir. Kubbealtı Lügati’nda ise bir şeye karşı ilgi duyma ve ona doğru yönelme hâli, temayül²¹ anlamında kullanılmıştır.

Dini eğilim, bireyin sahip olduğu dini inancının bir durum ya da bir etki karşısında bilgi, davranış, duygu, düşünce vb. bir şekilde dışa yansımaları olarak kabul edilir. Başka bir ifadeyle dini eğilimler konusunda, birey ve toplumların sahip olduğu dini inancın yoğunluğunu, dini bilgi düzeyini ve dini değerlerin yaşantıya dönüştürülme şeklini vb. değerlerle ya da etkenlerle ilişkili olarak açıklamak mümkündür.²² Bireyin sahip olduğu dini anlayış ve bilginin onun dini eğilim şeklini ve sınırını belirlediğini söyleyebiliriz. Ayrıca dini eğilimlerin, din psikolojisi biliminde farklı şekillerde adlandırıldığı söylenebilir. Bu farklı adlandırmaların kişilik tanımlamaları, sınıflandırmaları veya dindarlık boyutlarıyla ilgili olduğu söylenebilir.²³

Araştırmanın ana amacı Kosova’da yaşayan Müslümanların dini eğilimlerini anlamaktır. Bunun yanı sıra toplumun dine olan bakışını ve yaklaşımlarını da ele almayı hedeflemektedir. Bu sayede ülkede yaşayan Müslümanların din ile ilgili uygulama ve eğilimlerini de anlamamıza yardımcı olacaktır. Ayrıca dini alanından çalışan bilhassa Kosova’daki İlahiyatçılara ve din görevlilerine önemli bilgiler sunacaktır. Bunun yanı sıra ülkede alan ile ilgili yeni çalışmaların yapılmasına da katkı sağlayacaktır. Yine ülkemizde yapılan çalışmalarla kıyaslama yapılmasına ve alana katkı sağlayacağını umut ediyoruz.

¹³ Antoine Vergote, *Din İnanç ve İnançsızlık*, çev. Veysel Uysal (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999), 15.

¹⁴ Ali Ulvi Mehmedoğlu, “Klasik Kuramlar ve Modern Araştırmalar Bağlamında Dindarlık ve Kişilik”, *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, ed. Ünver Günay ve Celaleddin Çelik (Adana: Karahan Kitabevi Yayınları, 2006), 262-263.

¹⁵ Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Kişilik ve Din* (İstanbul: DEM Yayınları, 2004), 31.

¹⁶ Gülsüm Mehdiyev, *İlham Dilman’ın Psikanaliz Anlayışı ve Freud Eleştirisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 40.

¹⁷ Ali Ayten, *Psikoloji ve Din* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 31.

¹⁸ Topaloğlu Aydın, *Ateizmin Eleştirisi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999), 141.

¹⁹ Yünni Sezen, *Sosyoloji Açısından Din*, (İstanbul; Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1998), 47.

²⁰ *Türk Dil Kurumu Sözcükleri*, “Eğilim”, (Erişim 01 Temmuz 2022).

²¹ *Kubbealtı Lügati*, “Eğilim”, (Erişim 1 Temmuz 2022).

²² Halil Apaydın vd., “Hastalık Sürecinde Bireylerin Dini Eğilimlerine Psikolojik Bir Yaklaşım”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (2014), 9.

²³ Marion Schowalter; Sebastian Murken, “Religion und psychische Gesundheit-empirische Zusammenhänge komplexer Konstrukte”, *Einführung in die Religionspsychologie*, Christian Henning, Sebastian Murken, Erich Nestler (Hg.), (Schöningh UTB, Paderborn 2003), 143-144.

1. Metot, Örneklem ve Olgusal Durum

1.1. Metot

Çalışmada metot olarak dokümantasyon ve betimsel ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. Çalışmadaki bu uygulama 2022 yılının ocak, şubat ve mart aylarında gerçekleştirilmiştir. Anketlerin bir kısmı google forms üzerinden bir kısmı da bizzat araştırmacı tarafından doldurulmuştur.

Çalışmamıza toplam 319 kişi katılmıştır. Bunların 209'u erkek (%65,52), 110'u ise kadındır (%34,48). Katılanların 165'i bekâr (%51,72), 154'ü ise evlidir (%48,28). Yaşadığı yer açısından ise çalışmaya katılanlardan 98'i köyde (%30,72), 103'ü kasabada (%32,29) ve 118'i ise şehirlerde (%36,99) yaşamlarını sürdürmektedir. Gelir durumu açısından ise katılanlardan 43'ü kötü (%13,48), 133'ü orta (%41,69) ve 143'ü de iyi (%44,83) duruma sahiptir.

Dindarlık açısından ise katılımcılardan 24'ü dine karşı olduğunu (%07,52), 57'si dine ilgisi olmadığını (%17,87), 182'si az dindar olduğunu (%57,05) ve 56'sı da dindar olduğunu (%17,56) beyan etmiştir.

Din eğitimi alma konusuna bakıldığında, katılanların 56'sı kendi çabasıyla (%17,56), 87'si ailesinden (%27,27), 63'ü camiden (%19,75), 30'u Kur'an kursundan (%9,40), 28'i imam hatip lisesinde (%8,78) ve 55'i genel eğitim kurumlarından (%17,24) eğitim aldıklarını beyan etmişlerdir.

1.2. Ölçme Araçları

Araştırmamızın ölçeği iki farklı bölümden oluşmaktadır: Birincisi "Kişisel Bilgi Formu", ikincisi ise "Dini Eğilim Formu". Bu iki form aynı zamanda bilgi toplama ve ölçme aracı olarak kullanılmıştır.

Kişisel Bilgi Formu: Bu formda çalışmaya katılanların cinsiyetini, medeni durumunu, gelir durumunu, yaşadığı yeri ve dindarlık durumlarını tespit etmek için sorulara yer verilmiştir.

Dini Eğilim Ölçeği: Dini inanç, ibadet ve dini bilgi ile ilgili sorulardan oluşmaktadır. Ayrıca dini sohbetler, dini yasaklar, dini davranışlar ve dini kaynaklar gibi konularda görüşleri sorgulayan sorulardan oluşmaktadır. Anket soruları Gashi tarafından yüksek lisans tezinde "Kosova Bölgesindeki Arnavut, Boşnak ve Türk Gençlerinin Dini Yönelimleri" olarak kullanılmıştır. Ölçeğin geçerlilik ve güvenilirliği de bu çalışmada yapılmıştır.²⁴ Ancak bu çalışmamızda sadece dini inanç, dini ibadet ve bilgi, dini davranış ve ahlak boyutu ele alınmıştır.

1.3. Hipotez

Araştırmada dini eğilim ve demografik değişkenler (cinsiyet, medeni durum, yaşadığı yer, gelir durum ve dindarlık durumu vb.) çalışmanın temel değişkenlerdir. Araştırmamızın amacı da bu değişkenler arasında ilişkilerin olup olmadığını tespit etmektir. Ayrıca bir ilişki söz konusu ise bunun hangi yönde olduğunu tespit etmek ve yorumlamaktır. Ayrıca 2008 yılında yapılmış olan yüksek lisans çalışmasında elde edilen bulgular ile bu çalışmada elde edilen bulgular arasında bir karşılaştırma yapılmaya çalışılmıştır.

²⁴ Feim Gashi, "Kosova Bölgesindeki Arnavut, Boşnak ve Türk Gençlerinin Dini Yönelimleri", (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 57; (Ölçeğin Kasia- Mayer-Olkin (KMO) değerini (.916); Bartlett's Test of Sphericity değerini (p=000) tespit etmiştir. Ölçeğin tek boyuttan oluştuğu ve varyansı açıklayıcılık oranının %70,287 olduğu görülmüştür. Ölçeğin güvenilirliğini test etmek için yapılan iç-tutarlılık analizi sonrasında ise, Cronbach Alpha değeri'nin =,5539 olduğu anlaşılmıştır.)

Araştırmamızın ana hipotezi şudur: Katılımcılar dini eğilim konusunda cinsiyet, medeni durum, yaşadığı yer, gelir durumu ve dindarlık farklılığına göre çeşitlilik gösterir. *Araştırmamızın alt hipotezleri ise şunlardır:* Kadın katılımcıların dini eğilim düzeyi erkek katılımcılara göre daha yüksektir. Evli katılımcıların dini eğilim düzeyi bekâr katılımcılara nazaran daha yüksektir. Küçük yerleşim yerlerinde yaşaya katılımcıların dini eğilimleri büyük yerleşim yerlerinde yaşayan katılımcılara nazaran daha yüksektir. Gelir durumu kötü/düşük olan katılımcıların dini eğilimleri gelir durumu iyi/yüksek olanlara nazaran daha yüksektir. Dindarlık durumu yüksek olan katılımcıların dini eğilimi dindarlık durumu zayıf olan katılımcılara nazaran daha yüksektir.

1.4. Verilerin Toplanması, İşlenmesi ve Analizi

Anket gerçekleşmeden önce Kırklareli Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimsel Araştırmalar ve Yayın Etiği Kurulu'nun 2022 tarih 35523585-302 kararlarıyla onaylanmıştır. Uygulaması ise 2022 yılının ocak, şubat ve mart aylarında gerçekleştirilmiştir. Anket uygulamasının nasıl yapılacağı ve bu süreçte nelere dikkat edilmesi gerektiği konusunda katılımcılara gerekli bilgiler verilmiştir. Google forms ve araştırmacı tarafından bizzat dağıtılan 320 anketten 319'u değerlendirmeye alınmıştır. Verilerin analizi SPSS paket programı ile gerçekleştirilmiştir. Araştırmada değişkenler arasındaki ilişkinin tespiti için t-test ve ANOVA kullanılmıştır. Araştırmanın içeriği ise genel olarak birincil verilerden oluşmaktadır. Bunun yanında konunun teorik alt yapısını oluşturmak, bulguları yorumlamak ve diğer çalışmalarla karşılaştırma yapabilmek için ikincil verilerden de faydalanılmıştır.

2. Bulgular

2.1. Cinsiyet ile Dini Eğilim

Araştırmada erkekler ve kadınlar ile dini eğilim boyutları arasında fark olup olmadığını tespit etmek için "*Bağımsız Grup t-testi*" analizi uygulanmıştır.

Boyutlar	Cinsiyet	Sayı	X	Std. S	t	p
Dini İnanç Boyutu	Erkek	209	3,69	,3935	1,742-	,005
	Kadın	110	3,91	,3747		
Dini İbadet ve Bilgi Boyutu	Erkek	209	3,27	,4101	1,991	,055
	Kadın	110	3,10	,7635		
Dini Davranış ve Ahlak Boyutu	Erkek	209	3,24	,3273	-,181	,107
	Kadın	110	3,38	,2246		

Tablo 1 Cinsiyet Bakımında Dini Eğilim Boyutları t-testi Sonuçları

Tablo 1'deki analiz sonuçlarına göre cinsiyet durumunun *Dini İnanç Boyutu* dışındaki diğer 2 boyutta, gruplar arasında anlamlı bir fark oluşturmadığı anlaşılmaktadır ($p>05$). Bu bağlamda cinsiyet durum değişkeninin dini eğilimin tüm boyutlarında anlamlı bir farklılaşmaya yol açacağı şeklindeki hipotezimizin desteklenmediği görülmektedir.

Dini İnanç Boyutunda erkeklerle kadınlar arasında anlamlı bir farkın olduğu görülmektedir $p<05$. Bu durumun kadınların erkeklere nazaran daha zayıf olmalarından kaynaklandığı düşünülebilir. Bir fark ortaya çıkmamış olsa da kadınların aynı sorumlu

eğilimini *Dini Davranış ve Ahlak* boyutunda da görmekteyiz. Başka bir ifadeyle kadınların (3,38) erkeklere nazaran (3,24) daha olumlu eğilimlere sahip oldukları görülmektedir.

2008 yılında yapılan çalışmada ise *İnanç* (3,80) ve *Ahlak-Dini Davranım* (3.52) boyutlarındaki puanları daha yüksek iken *Bilgi, İbadet ve Etkinlik* (3.28) boyutunda ise hemen hemen aynı olduğu görülmüştür. Kadın katılımcılarda ise *İnanç* (3.77) boyutunda bir artış yaşanırken *Bilgi, İbadet ve Etkinlik* (3.14) ve *Ahlak-Dini Davranım* (3.60) boyutlarında²⁵ ise bir düşüş olduğu görülmektedir.

Başka bir ifadeyle 14 yıl sonra aynı ölçek kullanılarak yapılan bu çalışmada erkek katılımcılar açısından inanç ve ahlak konusunda bir düşüş olduğu görülürken kadın katılımcılarda ise inanç boyutunda bir artış olduğu görülmüştür. Diğer taraftan ahlak konusunda erkeklerde olduğu gibi kadınlarda da bir düşüş olduğu söylenebilir.

Daha önce Ayten²⁶ ve Musai²⁷ tarafından yapılan çalışmalarda da benzer sonuçlar elde edilmiştir. Yine Francis tarafından aktarılan bilgilere göre, dini inanç ve cinsiyet ile ilgili yapılan çalışmalarda sonuçların genellikle kadınlar lehinde²⁸ olduğu görülmüştür. Buna göre kadınların dini inanç ve dini davranış boyutlarında daha yüksek puanlara sahip oldukları görülmektedir. Bu durum kadınların kalıtsal, duygusal, biyolojik özellikleri onların daha itaatkâr olmalarını, şefkat ve merhamet duygularını daha yoğun yaşamalarını, din ve ahlak konusunda ise daha olumlu eğilimler geliştirmelerini sağlamıştır. Yapıcı'nın dediği gibi kadınların daha duygusal, naif ve korunmaya muhtaç bir yapıda olduğu, bunun da kadınların Allah'a bağlanma ile emniyet altında kalma duygularını harekete geçirdiğini düşünülebilir.²⁹ Bunun yanı sıra erkeklerin eğilimlerinin az olmasının kadınlara nazaran daha dışarıda olan, içki içen ve kumar gibi dine uygun olmayan davranışlarda bulunmalarından kaynaklandığı kanaatindeyiz.

Dini ibadet ve bilgi boyutunda ise erkeklerin ortalamasının kadınlara nazaran daha yüksek olduğunu tespit edilmiştir. Mehmedoğlu'nun yapmış olduğu çalışmasında da "ibadet", "tecrübe", "bilgi" ve "etki" boyutları bakımından erkek katılımcıların kadın katılımcılara göre daha dindar bir görüntü içerisinde oldukları görülmüştür.³⁰ Balkan coğrafyasında toplu ibadete katılım konusunda kadınların erkeklere nazaran daha az yer almalarının bunu etkilediği düşünülebilir. Bunun yanı sıra eğitim ve dini eğitim alma oranlarında kadınların daha düşük olduğu bilinmektedir. Zira Kosova'da ilk erkek medresesi 1951 yılında kurulurken kadın medresesi ise 1994 yılında³¹ kurulmuştur. Ayrıca kadınların cami ve yaz Kur'an kurslarında erkeklere nazaran daha az yer almalarının buna neden olduğu söylenebilir.

²⁵ Feim Gashi, *Kosova Bölgesindeki Arnavut, Boşnak ve Türk Gençlerinin Dini Yönelimleri*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 59.

²⁶ Ali Ayten, "Din Ve Sağlık: Bireysel Dindarlık, Sağlık Davranışları ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 13/3 (2013), 18.

²⁷ Musa Musai, *Balkan Müslümanlarında Din-Kimlik Bütünleşmesi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 107.

²⁸ Leslie J. Francis, "Dinde Cinsiyet Farklılıklarının Psikolojisi: Deneysel Araştırmalar Üzerine Bir İnceleme", *Çev. Muammer Cengil, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/18 (2010), 210-211.

²⁹ Asım Yapıcı, "Türk Toplumunda Cinsiyete Göre Dindarlık Farklılaşması", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 17/2 (2012), 11-12.

³⁰ Mehmedoğlu, *Kişilik ve Din*, 162.

³¹ Ayhan Beçiri, *Kosova alauddin Medresesinde Fıkıh Eğitimi ve Öğretimi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Lisans Tezi, 2006), 25.

2.2. Medeni Durum ile Dini Eğilim

Araştırmada bekârlar ve evliler arasında dini eğilim açısından bir farkın olup olmadığını görmek için “Bağımsız Grup t-testi” analizi uygulanmıştır. Bununla ilgili cevabı oluşturan analiz sonuçları ise tablo 2’de özetlenmiştir.

Boyutlar	Medeni Durum	Sayı	X	Std. S	t	p
Dini İnanç Boyutu	Bekar	165	3,78	,4462	-,1293	0,62
	Evli	154	3,83	,2356		
Dini İbadet ve Bilgi Boyutu	Bekar	165	3,15	,7045	-2,208	,070
	Evli	154	3,28	,3857		
Dini Davranış ve Ahlak Boyutu	Bekar	165	3,16	,2572	-639	,112
	Evli	154	3,26	,3238		

Tablo 2 Medeni Durumu Bakımından Dini Eğilim Boyutları t-testi Sonuçları

Tablo 2’deki analiz sonuçlarına göre evli katılımcıların bekâr katılımcılara nazaran tüm boyutlarda daha güçlü tutumlara sahip oldukları anlaşılmaktadır. Fakat t-test analizi, hem evli katılımcıların hem de bekâr katılımcıların dini eğilim boyutlarında elde ettikleri puanlar açısından anlamlı bir fark olmadığını göstermektedir ($p>05$). Bu sonuçlara göre medeni durum değişkeninin dini eğilimin hiçbir boyutunda anlamlı bir farklılığa yol açmadığı görülebilmektedir. Bu sonuçlara göre konuyla ilgili hipotezin de desteklenmediği görülmektedir.

Bu çalışmada elde edilen sonuçlar ile 2008 yılında yapılan çalışmada elde edilen sonuçlar kıyaslandığında az da olsa farklı sonuçların ortaya çıktığı görülmektedir. Zira 2008 yılındaki çalışmamızda bekâr katılımcıların *Bilgi*, *İbadet ve Dini Etkinlik* (3,18) ve *Ahlak-Dini Davranım* (3,48) boyutlarındaki puanları daha yüksek iken *İnanç* (3,78) boyutunda ise aynı olduğu görülmüştür. Evli katılımcılarda ise *İnanç* (3,78) boyutunda bir artış yaşanırken *Bilgi*, *İbadet ve Etkinlik* (3,28) boyutunda puanların aynı olduğu ve *Ahlak-Dini Davranış* (3,63) boyutlarında³² ise bir düşüş olduğu görülmektedir. Buna göre hem bekâr hem de evli katılımcılar arasında ahlak konusunda bir düşüş olduğu görülürken, evli katılımcılarda inanç boyutunda bir artış olduğu görülmüştür. Diğer taraftan bilgi ve ibadet konusunda ise bekârlarda bir düşüş görülürken evli katılımcılarda herhangi bir değişiklik olmadığı görülmektedir.

Daha önce konu ile ilgili yapılan araştırmalarda benzer sonuçlar ortaya çıktığı görülmüştür. Mesela, Mehmedoğlu tarafından “Türk insanının Allah tasavvuru” ile ilgili yapılan araştırmada, evli katılımcıların bekâr katılımcılara nazaran Allah’a daha yüksek teslimiyet gösterdiğini ve yine O’nu kendilerine daha yakın buldukları görülmüştür.³³ Yine Musai³⁴ ve Aydemir³⁵ tarafından yapılan araştırmalarda da benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Evli katılımcıların sorumluluk düzeylerinin daha yüksek olması ve gelecekte çocuklar için daha güvenilir bir dünya istemesi hem inanç ile ilgili eğilimlerini hem de dini ibadet ve bilgi konusundaki düşüncelerini etkilediği düşünülebilir. Aile olmanın insana yüklediği sorumlulukları Dini inanç, dini ibadet ve bilgi boyutlarında olduğu gibi dini davranış ve ahlak

³² Gashi, Gençlerinin Dini Yönelimleri, 60.

³³ Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, (İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi Yayınları, 2007), 188.

³⁴ Musai, Balkan Müslümanlarında Din-Kimlik Bütünleşmesi, 112.

³⁵ Ruveyda Efdal Aydemir, *Dindarlık ve Mutluluk İlişkisi – İlk Yetişkinlik Dönemi*, (Samsun: Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 48.

boyutunda da sonuçları etkilediğini görmekteyiz. Zira evliliğin insana yüklediği sorumluluklar, onun hayata bakış açısını, düşünce ve davranışlarını da değiştirmektedir.

2.3. Yaşanan Yerin Özelliği ve Dini Eğilim

Tablo 3'te, yaşanan yer faktörünün katılımcıların dini eğilimini nasıl etkilediği ile ilgili analiz sonuçları verilmiştir.

Boyut	Yaşadığı Yer	Sayı	X	Std. S	F	p	Fark
Dini İnanç Boyutu	1. Köy	98	3,87	,2436	3,440	,249	--
	2. Kasaba	103	3,87	,2277			
	3. Şehir	118	3,86	,2462			
	Toplam	319	3,87	,2391			
Dini İbadet ve Bilgi Boyutu	1. Köy	98	3,25	,4619	11,167	,006	2-1,3
	2. Kasaba	103	3,37	,3646			
	3. Şehir	118	3,27	,5627			
	Toplam	319	3,29	,4630			
Dini Davranış ve Ahlak Boyutu	1. Köy	98	2,87	,8259	14,829-	,000	1-2,3
	2. Kasaba	103	3,66	,4591			
	3. Şehir	118	3,37	,7869			
	Toplam	319	3,30	,6906			

Tablo 3 Yaşadığı Yer Açısından Dini Eğilim Boyutlarının Ortalama, Standart Sapma, ANOVA ve Scheffe Testi Sonuçları

Tablo 3'teki sonuçlarına göre, katılımcıların yaşadıkları yer açısından dini eğilim konusunda anlamlı farklılıkların olduğu anlaşılmaktadır. Bu sonuçlar, yaşanan yer faktörü ile *Dini İbadet ve Bilgi* ile *Dini Davranış ve Ahlak* boyutu arasında ($p<,05$) anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir. *Dini İnanç* boyutuna baktığımız zaman ise herhangi anlamlı bir ilişkinin olmadığı görülmüştür ($p>,05$).

"*Dini İbadet ve Bilgi*" boyutunda, yaşanan yer açısından gruplar arasında anlamlı bir farkın var olduğu görülmektedir. ($F(1-319)=11,167, p<,05$). Bu fark kasabada yaşayan katılımcılar ile köy ve şehirlerde yaşayan katılımcılar arasındadır. Kasabada yaşamakta olan katılımcılar bu boyutta daha yüksek puanlara ($x=3,37$) sahip iken, en düşük puanlara ($x=3,25$) ise köyde yaşayan katılımcıların sahip oldukları görülmüştür.

"*Dini Davranış ve Ahlak*" boyutunda da yaşanan yer açısından gruplar arasında anlamlı bir farkın olduğu görülmektedir ($F(1-319)=14,829, p<,05$). Bu fark köyde yaşayan katılımcılar ile kasabada ve şehirlerde yaşayan katılımcılar arasındadır. Kasabada yaşamakta olan katılımcılar bu boyutta daha yüksek puanlara ($x=3,66$) sahip iken, en düşük puanlar ($x=2,87$) ise köyde yaşayan katılımcıların sahip oldukları görülmüştür.

"*Dini İnanç*" boyutunda ise puanlar hemen hemen eşit olduğu ve anlamlı bir fark olmadığı görülmektedir ($F(1-319)=3,440, p>,05$). En düşük puanlara şehirde yaşayan ($x=3,86$), en yüksek puanlara ($x=3,89$) ise köyde ve kasabada yaşayan katılımcılar sahiptir.

Bu çalışmada elde edilen sonuçlar ile 2008 yılında yapılan çalışmada elde edilen sonuçlar kıyaslandığında az da olsa farklı sonuçlar ortaya çıktığı görülmektedir. Zira 2008 yılındaki çalışmamızda köyde yaşayan katılımcıların *Bilgi, İbadet ve Dini Etkinlik* (3,27) ve *Ahlak-Dini Davranım* (3.31) boyutlarındaki puanlar daha yüksek iken *İnanç* (3.84) boyutunda ise daha düşük olduğu görülmektedir. Kasabada yaşayan katılımcıların *Bilgi, İbadet ve Dini Etkinlik* (3,38) ve *Ahlak-Dini Davranım* (3.76) boyutlarındaki puanlar daha yüksek iken *İnanç* (3.87) boyutunda ise aynı olduğu görülmüştür. Şehirde yaşayan katılımcılarda ise boyutların tamamında bir düşüş olduğu görülmektedir: *İnanç* (3.89), *Bilgi, İbadet ve Etkinlik* (3.33) ve *Ahlak-Dini Davranım* (3.62). Buna göre köyde ve kasabada yaşayan katılımcılar açısından bilgi, ibadet ve ahlak konusunda bir düşüş olduğu görülürken inanç konusunda bir artış olduğu görülmüştür. Diğer taraftan şehirde yaşayan katılımcılarda ise tüm boyutlarda bir düşüş olduğu görülmektedir.

Daha önce yapılan araştırmalara bakıldığında dini inanç boyutunda benzer sonuçlar ortaya çıktığını görmekteyiz. Mesela Engin³⁶ ve Aydemir³⁷ tarafından yapılan çalışmalarda en yüksek ortalama köyde yaşayan katılımcılarda görülmüştür. Yine Mehmedoğlu tarafından yapılan araştırmada kırsal bölgede yaşayanların, kentsel bölgede yaşayan insanlara nazaran daha pozitif Allah tasavvuruna sahip oldukları görülmüştür.³⁸ Ayrıca Apaydın tarafından da üniversite okuyan gençler ile ilgili yapılan çalışmada, köyde yaşayan katılımcıların dinî tutumunun başka yerleşim yerlerinde yaşayan katılımcılara nazaran daha yüksek olduğu görülmüştür³⁹. Bizim bu çalışmamızın diğer iki boyutunda ise en düşük puanları köyde yaşayan katılımcılar alırken en yüksek puanları ise kasabada yaşayan katılımcılar almıştır. Özellikle *Dini Davranış ve Ahlak* boyutunda köyde yaşayan katılımcıların en düşük puan ortalamasına sahip olmalarının beklenmeyen sonuçlardan biri olduğunu söylenebilir. Daha önce ifade edildiği gibi çalışmada uygulanan kısmın büyük bir bölümü google forms üzerinden yürütülmüştür. İnternet üzerinden gerçekleştirilen uygulamanın sonuçları da etkilemiş olabileceği düşünülebilir. Zira çalışmaya katılabilmek için akıllı telefon veya bilgisayar gerekliydi ve buna köy ortamında sahip olan genellikle gençlerdir. Ve daha önce yapılmış olan çalışmalarda da yaş düştükçe dini inanç, düşünce ve ahlak gibi konularda da bir düşüş olduğu görülmüştür.⁴⁰ Özetle internet ve iletişim araçlarının hızla yaygınlaşmasıyla dünyanın küresel bir küçük köye dönüştüğü günümüzde “küresel kültür”, bireyin yaşamını, düşüncelerini, dini inançlarını vb. bir bütün olarak etkilemektedir.⁴¹

2.4. Gelir Durumu ve Dini Eğilim

Tablo 4'te, gelir durumu faktörünün katılımcıların dini eğilimi konusunda tutum ve davranışlarını nasıl etkilediği ele alınmıştır.

³⁶ Ramazan Engin, *Tarsus'ta Dini Hayata*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 121.

³⁷ Aydemir, Dindarlık ve Mutluluk İlişkisi - İlk Yetişkinlik Dönemi, 53.

³⁸ Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, 191.

³⁹ Halil Apaydın, *Kişilik Özelliklerinin Dinî Tutum ve Davranışlara Etkisi*, (Samsun: Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi,2001), 189.

⁴⁰ Halil Aydınalp, *Gerede'de Dini Hayat*, (Ankara; Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 142; Engin, *Tarsus'ta Dini Hayata*, 114.

⁴¹ İbrahim Turan, “Gençlik Döneminde Görülen Ahlaki Sorunlar Karşısında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Yeri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40 (Erzurum 2013), 272.

Boyut	Gelir Durum	Sayı	X	Std. S	F	P	Fark
Dini İnanç Boyutu	1. İyi	143	3,72	,2924	2,801	,008	1-3
	2. Orta	133	3,88	,4380			
	3. Kötü	43	3,92	,1807			
	Toplam	319	3,84	,3037			
Dini İbadet ve Bilgi Boyutu	1. İyi	143	2,99	,3094	20,280	,000	1-3
	2. Orta	133	3,29	,3176			
	3. Kötü	43	3,39	,3260			
	Toplam	319	3,22	,3177			
Dini Davranış ve Ahlak Boyutu	1. İyi	143	3,20	,6933	3,018	,022	2-3
	2. Orta	133	3,37	,5731			
	3. Kötü	43	3,14	,4120			
	Toplam	319	3,23	,5594			

Tablo 4 Gelir Durumu Açısından Dini Eğilim Boyutlarının Ortalama, Standart Sapma, ANOVA ve Scheffe Testi Sonuçları

Tablo 4'teki sonuçlara göre, katılımcıların gelir durumu ile *Dini İnanç*, *Dini İbadet*, *Bilgi* ve *Dini Davranış ve Ahlak* boyutları arasında anlamlı ($p<,05$) bir ilişkinin var olduğu anlaşılmaktadır.

"*Dini İnanç*" boyutunda, gelir durumu açısından gruplar arasında anlamlı bir farkın var olduğu anlaşılmaktadır. ($F(1-319)=2,801$, $p<,05$). Bu fark gelir durumu *iyi* olanlar ile *kötü* olan katılımcılar arasındadır. *Kötü* gelir durumuna sahip olan katılımcılar bu boyutta daha yüksek puanlara ($x=3,86$) sahip iken, en düşük puanlar ($x=3,72$) ise *iyi* gelir durumuna sahip katılımcılarınadır.

"*Dini İbadet ve Bilgi*" boyutunda da gelir durumu açısından gruplar arasında anlamlı bir fark var olduğu görülmektedir. ($F(1-319)=20,280$, $p<,05$). Bu farklılık *kötü* gelir ile *iyi* gelir durumuna sahip olan katılımcılar arasındadır. *Kötü* gelir durumuna sahip olan katılımcılar bu boyutta daha yüksek puanlara ($x=3,39$) sahip iken, en düşük puanlar ($x=3,29$) ise *iyi* gelir durumuna sahip olan katılımcılarınadır.

"*Dini Davranış ve Ahlak*" boyutunda, gelir durumu açısından gruplar arasında anlamlı bir fark var olduğu görülmektedir ($F(1-319)=3,018$, $p<,05$). Bu farklılık *kötü* gelire sahip olan katılımcılar ile *orta* gelir durumuna sahip olan katılımcılar arasındadır. *Kötü* gelir durumuna sahip olan katılımcılar bu boyutta daha düşük puanlara ($x=3,14$) sahip iken, en yüksek puanlar ($x=3,37$) ise *orta* gelir durumuna sahip olan katılımcılarınadır.

Bu çalışmada elde edilen sonuçlar ile 2008 yılında yapılan çalışmamızda elde edilen sonuçlar kıyaslandığında az da olsa farklı sonuçlar ortaya çıktığı görülmektedir. Zira 2008 yılındaki çalışmamızda *iyi* gelir durumuna sahip olan katılımcıların tüm boyutlarda daha yüksek ortalamalara sahip oldukları görülmektedir: *İnanç* (3.84), *Bilgi*, *İbadet ve Etkinlik* (3.39) ve *Ahlak-Dini Davranım* (3.58). Orta gelir durumuna sahip olan katılımcıların da tüm boyutlarda daha yüksek ortalamalara sahip oldukları görülmektedir: *İnanç* (3.89), *Bilgi*, *İbadet ve Etkinlik* (3.32) ve *Ahlak-Dini Davranım* (3.63). *Kötü* gelir durumunda ise *Bilgi*, *İbadet ve Dini Etkinlik* (3.46) ve *Ahlak-Dini Davranım* (3.64) boyutlarındaki ortalamalar daha yüksek iken *İnanç*

(3.92) boyutunda⁴² ise aynı olduğu görülmüştür. Başka bir ifadeyle 14 yıl sonra yapmış olduğumuz bu çalışmada iyi, orta ve kötü gelir durumuna sahip olan katılımcıların boyutların tamamında bir düşüş olduğu görülmektedir. Kısaca Kosova toplumunda 14 yıl arayla yapılmış olan bu çalışmalar, dini eğilim konusunda bir düşüşün yaşandığını göstermektedir.

Konu ile ilgili yapılan araştırmalara bakıldığı zaman bu araştırma sonuçlarına uygun sonuçlar elde edildiği görülmektedir. Mesela, Ayten'in yaptığı araştırmada, sosyo-ekonomik durumu yüksek olan katılımcıların dindarlık durumları daha düşük olduğu görülmüştür.⁴³ Yine Yapıcı,⁴⁴ Musai⁴⁵ ve Tunç⁴⁶ tarafından yapılan araştırmalarda benzer sonuçlar görülmüştür.

Bulgular genel olarak değerlendirildiğinde ilk iki boyutta gelir durumu artıkça dini eğilim konusunda bir düşüşün yaşandığı görülmektedir. Başka bir ifadeyle sosyo-ekonomik durumları daha yüksek olan katılımcıların dindarlık düzeyleri daha düşük olduğu görülmüştür. Ekonomik güç insanlarda kendi kendine yetebileceği düşüncesini daha kalıcı hale getirebilmektedir. *Dini Davranış ve Ahlak* boyutunda ise ilk iki boyutun tam tersine bir sonuç elde edilmiştir. Başka bir ifadeyle inanç ve ibadette gösterilen hassasiyetin davranış ve ahlak alanına yansımamış olduğunu görmekteyiz. Bunun sebepleri farklılık arz edebilir, bunlardan en önemlisinin ekonomik imkânsızlıklardan kaynaklandığı düşünülebilir.

2.5. Dindarlık Algısı ve Dini Eğilim

Tablo 5'te, dindarlık faktörünün katılımcıların dini eğilimini nasıl etkilediğini görmek için aşağıdaki analiz ele alınmıştır. Bunun yanı sıra gruplar arasında farklılığın olup olmadığı da tespit edilecektir.

Tablo 5'teki sonuçlara göre, dindarlık durumu ile *Dini İnanç*, *Dini İbadet*, *Bilgi* ve *Dini Davranış ve Ahlak* boyutları arasında anlamlı ($p<,05$) bir ilişkinin var olduğu anlaşılmaktadır.

"*Dini İnanç*" boyutunda, dindarlık durumu bakımından gruplar arasında anlamlı bir fark var olduğu görülmektedir. ($F(1-319)=41,441$, $p<,05$). Bu fark *Dine Karşıyım* ve *Dine İlgim Yok* diyen ile *Az Dindar* ve *Dindar* katılımcılar arasındadır. *Dindar* olduğunu belirten katılımcılar bu boyutta daha yüksek puanlara ($x=3,93$) sahip iken, en düşük puanlar ($x=1,90$) ise *Dine Karşı* olduğunu belirten katılımcılar tarafından alınmıştır.

⁴² Gashi, Gençlerinin Dini Yönelimleri, 67.

⁴³ Ali Ayten, *Kendini Gerçekleştirme ve Dindarlık İlişkisi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 88.

⁴⁴ Asım Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din, Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık*, (Adana: Karahan Kitabevi, 2007), 185.

⁴⁵ Musai, *Balkan Müslümanlarında Din-Kimlik Bütünleşmesi*. 111.

⁴⁶ Harun Tunç, *Din ve Toplumsal Cinsiyet- Lise Gençli Üzerinde Bir Araştırma* (Ankara: İKSAD Yayınevi, 2021), 85.

Boyut	Dindarlık Durumu	Sayı	X	Std. S	F	p	Fark
Dini İnanç Boyutu	1. Dine Karşıyım	24	1,90	,2885	41,441	,000	1-3,4- 2-3,4
	2. Dine İlgim Yok	57	2,77	,4287			
	3. Az Dindar	182	3,90	,3913			
	4. Dindar	56	3,93	,5214			
	Toplam	319	3,12	,4068			
Dini İbadet ve Bilgi Boyutu	1. Dine Karşıyım	24	2,91	,1954	23,290	,001	1-2,3,4
	2. Dine İlgim Yok	57	3,68	,2512			
	3. Az Dindar	182	3,75	,4233			
	4. Dindar	56	3,80	,3166			
	Toplam	319	3,53	,2966:			
Dini Davranış ve Ahlak Boyutu	1. Dine Karşıyım	24	2,71	,7754	13,552	,000	1-2,3,4
	2. Dine İlgim Yok	57	3,36	,6514			
	3. Az Dindar	182	3,44	,7321			
	4. Dindar	56	3,48	,6584			
	Toplam	319	3,24	,7043			

Tablo 5 Dindarlık Durumu Açısından Dini Eğilim Boyutlarının Ortalama, Standart Sapma, ANOVA ve Scheffe Testi Sonuçları

"Dini İbadet ve Bilgi" boyutunda, dindarlık durumu bakımından gruplar arasında anlamlı bir fark var olduğu görülmektedir. (F (1-319)=23,290, p<,05). Bu farklılık *Dine Karşıyım* ile *Dine İlgim Yok*, *Az Dindarım* ve *Dindar* diye belirten katılımcılar arasındadır. *Dindar* olduğunu belirten katılımcılar bu boyutta daha yüksek puanlara (x=3,80) sahip iken, en düşük puanları (x=2,91) ise *Dine Karşı* olduğunu belirten katılımcıların aldığı görülmüştür.

"Dini Davranış ve Ahlak" boyutunda, dindarlık durumu bakımından gruplar arasında anlamlı bir fark var olduğu görülmektedir. (F (1-319)=13,552, p<,05). Bu farklılık *Dine Karşıyım* ile *Dine İlgim Yok* diyen, *Az Dindarım* ve *Dindar* diyen katılımcılar arasındadır. *Dine Karşı* olduğunu belirten katılımcılar bu boyutta daha düşük puanlara (x=2,71) sahip iken, en yüksek puanlara (x=3,48) ise *Dindar* diyenlerin sahip olduğu görülmüştür.

Dindarlık durumunun *Az Dindar* ve *Dindar* olduğunu ifade eden katılımcıların dini eğilim boyutlarının tamamında en yüksek ortalamalara ulaştıkları; buna karşılık dindarlık durumunun *Dine Karşıyım* ve *Dine İlgim Yok* olduğunu ifade eden katılımcıların ise tüm boyutlarda en düşük ortalamaları aldıkları görülmektedir.

Bu çalışmada elde edilen sonuçlar ile 2008 yılında yapılan çalışmada elde edilen sonuçlar kıyaslandığında az da olsa farklı sonuçlar ortaya çıktığı görülmektedir. Ancak bugün çalışmamız “Kendinizi dindarlık açısından nasıl değerlendirirsiniz?” sorusu ile yapılırken 2008’deki çalışmamız farklı sorularla yapılmıştır. Bundan dolayı da karşılaştırma sadece *Az Dindar* ve *Dindar* durumları arasında yapılmıştır.

2008 yılındaki çalışmada *Biraz Dindar* olduğunu ifade eden katılımcıların tüm boyutlarda daha düşük puanlara sahip oldukları görülmektedir: *İnanç* (3.72), *Bilgi, İbadet ve Etkinlik* (2.77) ve *Ahlak-Dini Davranım* (3.39). *Dindar* olduğunu ifade eden katılımcılar ise *İnanç* (3.92) ve *Bilgi, İbadet ve Dini Etkinlik* (3,46) boyutlarında daha düşük puanlara sahip iken *Ahlak-Dini Davranım* (3.68) boyutunda⁴⁷ ise daha büyük bir ortalamaya sahip oldukları tespit edilmiştir. Özetle 14 yıl sonra yapmış olduğumuz bu çalışmada biraz dindar olduğunu ifade eden katılımcılarda boyutların tamamında bir düşüş olduğu görülmektedir. *Dindar* olduğunu ifade eden katılımcıların ahlak-dini davranım boyutu dışında kalan iki boyutta da bir düşüş yaşadığı görülmektedir. Diğer taraftan dindar olduğunu ifade eden katılımcılarda ise ahlak-dini davranım boyutunda önemli bir artış olduğu görülmüştür.

Daha önceki araştırmalarda da bu sonuca paralel bulgular elde edilmiştir. Mesela, Uysal’ın Türk katılımcılar üzerinde yaptığı araştırmada, “çok dindar” ve “dindar” olan katılımcıların dine karşı tutumlarının “biraz dindar” ve “dindar olmayan” ların dini tutumlarından daha olumlu olduğu görülmüştür.⁴⁸ Yine Musai⁴⁹ tarafından aynı coğrafyada yapılan araştırmada benzer sonuçlara ulaşıldığı görülmüştür.

Genel olarak değerlendirdiğinde, çalışmada elde edilen sonuçlar göstermektedir ki tüm boyutlarda *Dindar* ifadesini seçen katılımcılar en yüksek puanlara sahip iken en düşük puanlar *Dine Karşıyım* ifadelerini işaretleyen katılımcılarda görülmüştür. Bireysel dindarlık artıkça hem dini inanç hem dini ibadet ve bilgi hem de dini davranış ve ahlak konusunda da bir artış yaşandığını görmekteyiz. Başka bir ifadeyle dindarlığın bireyler üzerinde ibadet, bilgi, davranış ve ahlak konusunda belirleyici bir etken olduğunu söyleyebiliriz.

Sonuç

1991 yılında Yugoslavya’da başlayan iç savaş 1999 yılında sona ermiştir. Bu iç savaş sonucunda yedi cumhuriyet ve bir özerk bölge ortaya çıkmıştır. Bu cumhuriyetlerden biri de Kosova Cumhuriyeti’dir. Yugoslavya 1980 yılına kadar sosyalist bir devlet iken bu dönemden sonra komünist sisteme geçmiştir. Din ilk dönemlerde tamamen yasak iken daha sonra (1963-1974) anayasal anlamda özgür kılınmıştır. Ancak buna rağmen özellikle Müslümanlara yönelik olumsuz uygulamalar devam etmiştir. Başta din eğitimi, başörtü yasağı, dindarların devlet kurumlarında çalışmaları, dini ibadetlerin ve dini yaşamın resmi kurumlarda yasaklanması bunlardan bazılarıdır.⁵⁰

2008 yılında bağımsızlığını ilan eden Kosova Cumhuriyetinde durumlar inanç özgürlüğü açısından her ne kadar biraz iyileşmiş olsa da hâlâ istenilen düzeyde değildir. Özellikle okullarda din eğitiminin yapılmasına izin verilmemesi ve resmi kurumlarda (okullar dâhil) başörtü yasağının devam etmesi bunlardan bazılarıdır. Bu bilgiler çalışmamızda elde edilen sonuçların önemini göstermektedir.

⁴⁷ Gashi, *Gençlerinin Dini Yönelimleri*, 69.

⁴⁸ Veysel Uysal, *Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996), 59.

⁴⁹ Musai, *Balkan Müslümanlarında Din-Kimlik Bütünleşmesi*, 123.

⁵⁰ Dreni Himbeqa, “Nagavci: Udhëzimi Administrativ për shaminë mbetet në fuqi, dihet karakteri i shtetit tonë”, *Albanian Post*, (20 Ağustos 2022), 1.

Çalışmada elde edilen bulgular ise şöyledir: Cinsiyet değişkeninde sadece *Dini İnanç* boyutunda anlamlı bir fark görülürken medeni durum açısından ise herhangi anlamlı bir fark görülmemiştir. Yaşanan yer açısından ise *Dini İbadet, Bilgi, Dini Davranış ve Ahlak* boyutlarında anlamlı bir fark görülmüştür. Yaşanan yer açısından dikkat çeken sonuçlar ise özellikle köyde yaşayan katılımcıların *Dini Davranış ve Ahlak* boyutunda en düşük puanlara sahip olmalarıdır. Gelir durumu açısından ise tüm boyutlarda anlamlı bir farkın olduğu görülmüştür. *Dini İnanç* ve *Dini İbadet, Bilgi* boyutlarında bu fark düşük gelir duruma sahip olan katılımcıların lehine görülürken *Dini Davranış ve Ahlak* boyutunda ise tam tersi görülmüştür. Dindarlık durumu açısından ise tüm boyutlarda anlamlı bir fark olduğu görülmüştür. Bu farkın üç boyutta da *Dindar* ifadesini işaretleyen katılımcıların lehine olduğu tespit edilmiştir. Diğer taraftan 2008 yılında yapılan yüksek lisans çalışmasındaki sonuçlar ile kıyaslandığında inanç konusunda az da olsa pozitif bir artış olduğu görülürken bilgi, ibadet ve ahlak konusunda ise bir düşüş olduğu görülmüştür. Elde edilen veriler değerlendirilirken tarihsel olgular, yönetim biçimi ve toplumsal değişim göz önünde bulundurulması gerektiği kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Aruçi, Muhammet. "Eski Yugoslavya II". *Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar*. İstanbul; Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1998.
- Apaydın, Halil. *Kişilik Özelliklerinin Dinî Tutum ve Davranışlara Etkisi*. Samsun: Ondokuzmayıs Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi, 2001.
- Apaydın, Halil. vd. "Hastalık Sürecinde Bireylerin Dinî Eğilimlerine Psikolojik Bir Yaklaşım". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 3 (2014). 5-51.
- Aydemir, Ruveyda Efdal. *Dindarlık ve Mutluluk İlişkisi – İlk Yetişkinlik Dönemi*. Samsun: Ondokuzmayıs Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Aydınalp, Halil. *Gerede'de Dini Hayat*. Ankara: Ankara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. 2003.
- Aydın, Topaloğlu. *Ateizmin Eleştirisi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999.
- Ayten, Ali. *Psikoloji ve Din*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Ayten, Ali. "Din Ve Sağlık: Bireysel Dindarlık, Sağlık Davranışları ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi Üzerine Bir Araştırma". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 13/3 (2013), 7-31.
- Ayten, Ali. "Kendini Gerçekleştirme ve Dindarlık İlişkisi". İstanbul: Marmara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. 2004.
- "Albanians". *The Illustrated Encyclopedia Of Mankind*. ed. Richard Carlisle. 2nd edition. 1/46-48. Pennsylvania: Marshall Cavendish Corp, 1990.
- Beçiri, Ayhan. *Kosova Alaaddin Medresesinde Fıkıh Eğitimi ve Öğretimi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Lisans Tezi, 2006.
- Ciroka, Blerim. *İngiltere'de Yaşayan Arnavut Gençlerin Dini Kimlikleri-İnanışları-Yönelişleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. 2006.
- Cox, L., James. *Kutsal İfade Etmek*, çev. Fuat Aydın. İstanbul: İz Yay. 2004.
- Drançolli, Jahja. "Perhapja e İslamit ne Kosove". *Edukata Islame*. XXXV/76 (Prishtin: Koha Yayınları, 2005), 260-274.
- Diskutime, <http://diskutime.com>. 11 Ocak 2008. <http://diskutime.com/disk/thread.php?id=2379&faqe=2&shiko=3409>

- Francis, J. Leslie. "Dinde Cinsiyet Farklılıklarının Psikolojisi: Deneysel Araştırmalar Üzerine Bir İnceleme". çev. Muammer Cengil. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 9/18 (2010), 199-211.
- Gashi, Feim. "Koronavirüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkisi". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 7/1 (Haziran 2020), 89-112. <https://doi.org/10.17859/pauifd.735931>
- Gashi, Feim. "Kosova Toplumunda Covid 19 Korkusu Anksiyete ve Bireysel Dindarlık Üzerine Bir Araştırma". *Trabzon İlahiyat Dergisi*. 7/2 (Güz 2020), 227-262. <https://doi.org/10.33718/tid.800472>
- Gashi, Feim. *Kosova Bölgesindeki Arnavut, Boşnak ve Türk Gençlerinin Dini Yönelimleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Himbeqa, Dreni. "Nagavci: Udhëzimi Administrativ për shaminë mbetet në fuqi, dihet karakteri i shtetit tonë", *Albanian Post*, (20 Ağustos 2022), 1. <https://albanianpost.com>
- İbrahimi, Nexhat. "İslami Eshtë Fe Autoktone në Trojet Shqiptare". <http://burimi.org>. 02 Mart 2012. <http://burimi.org/autoret/103-islami-eshte-fe-autoktone-ne-trojet-shqiptare.html>.
- İbrahimi, Nexhat. *İslami dhe Muslimanet ne Tokat Shqiptare dhe ne Ballkanin Mesjetar*. Prishtin: Logos Yayınevi. 2006.
- Kosova Anayasası, <http://www.kushtetutakosoves.info/repository/docs/Kosova.Cumhuriyeti.Anayasasi.pdf>
- Kubbealtı Lugatı. Erişim 1 Temmuz 2022. <http://www.lugatim>
- Mehdiyev, Gülsüm. *İlham Dilman'ın Psikanaliz Anlayışı ve Freud Eleştirisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi. *Kişilik ve Din*. İstanbul: DEM Yayınları. 2004.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi. *Tanrıyı Tasavvur Etmek*. İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi Yayınları, 2007.
- Mehmedoğlu Ali Ulvi. "Klasik Kuramlar ve Modern Araştırmalar Bağlamında Dindarlık ve Kişilik", *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, ed. Ünver Günay ve Celaledin Çelik. Adana: Karahan Kitabevi Yayınları, 2006.
- Musai, Musa. *Balkan Müslümanlarında Din-Kimlik Bütünleşmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Pajaziti, Ali. *Rinjia Univeristare Dhe Religjioni*. Shkup: Logos Yayınları, 2003.
- Prifti, Kristaq. "Popullsija Muslimane Shqiptare ne Ballkan ne Fund te Shekullit XIX Dhe ne Fillim te Shekullit XX". *Feja Kultura Dhe Tradita Islame Nder Shqiptaret Uluslararası Seminer* (Prishtine: 1992), 154.
- Sağır, Zeynep. "Kültürleşme, Dini Başa Çıkma ve Yaşam Memnuniyeti: Türkiye'de Yaşayan Yabancı Öğrenciler Üzerine Nicel Bir Araştırma". *Kilitbahir*. 17 (Eylül 2020), 5-37. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4033461>
- Sezen, Yümni. *Sosyoloji Açısından Din*. 3 Baskı. İstanbul; Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1998.
- Schowalter, Marion; Murken, Sebastian. "Religion und psychische Gesundheit-empirische Zusammenhänge komplexer Konstrukte", *Einführung in die Religionspsychologie*,

- Christian Henning, Sebastian Murken, Erich Nestler (Hg.). Schöningh UTB, Paderborn 2003.
- Turan, İbrahim. "Gençlik Döneminde Görülen Ahlaki Sorunlar Karşısında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Yeri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 40 (2013), 252-271.
- Tunç, Harun. *Din ve Toplumsal Cinsiyet- Lise Gençli Üzerinde Bir Araştırma*. Ankara: İKSAD Yayınevi. 2021.
- Türk Dil Kurumu Sözcükleri*. Erişim 01 Temmuz 2022. <https://sozluk.gov.tr/>
- Uysal, Veysel. *Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları. 1996.
- Vergote, Antoine. *Din İnanç ve İnançsızlık*, çev. Veysel Uysal, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999.
- Yağlı, Nurdan. "Salgın Döneminde Yas ve Din İlişkisi Üzerine Psikososyal Bir Değerlendirme". *Turkish Studies*. 15/6 (Ekim 2020), 925-947. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.45119>
- Yapıcı, Asım. "Türk Toplumunda Cinsiyete Göre Dindarlık Farklılaşması". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*. 17/2 (2012), 1-34.
- Yapıcı, Asım. *Ruh Sağlığı ve Din, Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık*. Adana: Karahan Kitabevi. 2007.
- Yılmaz, Murat. "İslam Coğrafyası Bağımsızlığın Eşiğinde bir Ülke Kosova". <http://www.dusuncegundem.com>. 05 Mayıs 2008. http://www.dusuncegundem.com/index2.php?option=com_content&do_pdf=1&id=484